

12 (18) 2022

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

VABADUSSÕJAD KIRDE-EUROOPAS JA KAUGEMAL

Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2026



**Estonian
War Museum**
GENERAL LAIDONER MUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 12 (18) 2022
Estonian Yearbook of Military History 12 (18) 2022
Vabadussõjad Kirde-Euroopas ja kaugemal

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija oli Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Toimetuskolleegium: Prof. Karsten Brüggemann (Tallinna Ülikool),
Ago Pajur, PhD (Tartu Ülikool), Oula Silvennoinen, PhD (Helsingi Ülikool),
Prof. Tõnu Tannberg (Tartu Ülikool), Prof. emer. Seppo Zetterberg (Helsingi)

Kaanefoto: 2. diviisi välikohus 1919. aasta jaanuaris. Kohtu eesistuja alamkapten Karl Riigor istub keskel. Johannes Niiluse foto. Rahvusarhiiv, EFA.107.4.2783

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu peatoimetaja: Toomas Hiio
Keeletoimetus: Katrin Raid
Küljendus: Mare Väli

Täname: dr Klāvs Zariņš, Läti sõjamuuseum, dr Peeter Päll, Eesti Keele Instituut, Siim Õismaa, Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum

Autoriõigus: Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2026

See väljaanne on avaldatud Creative Commonsi litsentsiga BY-NC-SA 4.0

ISSN 2228-0669
ISSN: 2504-7523 (võrguväljaanne)

Väljaanne on tasuta kättesaadav aadressil <https://doi.org/10.22601/SAA.2022.12>

Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum
Mõisa tee 1
74001 Viimsi
www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlu.ee/kirjastus

Print: Grano Digital

Sisukord

Toomas Hiio

Saateks 5

VABADUSSÕJAD KIRDE-EUROOPAS JA KAUGEMAL

Vasilijus Safronovas

Sõda ei ole lõppenud? Sõja jätkumisest ja katkemisest
ilmasõja ja vabadussõja vahel, nagu seda tajusid

Leedu sõdurid 11

Thomas Rettig

Pavel Bermond-Avalov ja Lääne-Venemaa Vabatahtlik Armeed –
palgasõdurite pealike ajastu Baltikumis?

36

Lars Ericson Wolke

Idealistid või seiklejad? Rootsi vabatahtlikud Eestis

1919. aastal 81

Hatšatur Stepanjan

1921. aasta veebruarist kuni Armeenia vabadussõda 109

TERROR JA ERAKORRALISED KOHTUD EESTI VABADUSSÕJAS

Ants Jürman

Valge ja punane terror Virumaa idaosas aastatel 1917–1919 125

Toivo Kikkas

Välikohtud, tšekaa ja karistuspoliitika Vabadussõjas 158

ELULOOLISED ARTIKLID

Rafał Michliński

Witold Zajączkowski elu Eestis ja teenistus Eesti mereväes –

lisandusi eluloole 203

Mari-Leen Tammela

Kindralstaabi kindralmajor Andres Larka roll

Eesti riigikaitse arengus aastatel 1918–1925 223

Autorid 258

Abstracts 260

Saateks

Toomas Hiio

Üle 15 aasta tagasi, kui alustati Eesti sõjaajaloo aastaraamatu väljaandmist, oli tegijatel auahne plaan – avaldada iga number eraldi nii eesti kui ka inglise keeles. Mitmel põhjusel ei ole tänini selleni jõutud – sõjaajaloo aastaraamatu väljaandmine ei ole ühegi toimetaja põhitöö ning pealegi on tõlkimine, artiklite kohandamine sihtkeele lugejaskonnale ja nende toimetamine töömahult võrdne uue numbri koostamisega. Lõpuks ei pruugi mõnel kitsamal Eesti teemal kirjutatud artikkel ingliskeelse lugejaskonna huvi pälvidagi. See ei tähenda sugugi, nagu oleks ingliskeelse lugeja huvi Eesti sõjaajaloo teadusliku uurimise eeltingimus. Teisalt näitab kogemus, et eestikeelse lugeja valmisolek lugeda ingliskeelset ajalooteaduslikku teksti pole sugugi nii suur, kui me üldist inglise keele oskust silmas pidades võiksime arvata. Niisiis avaldame nüüd 2023. aastal ilmunud numbri¹, millega tähistati 100 aasta möödumist Eesti Vabadussõjast, eesti keeles koos koos mõne lisaartikliga.

* * *

Tsaari-Venemaa ja teiste Mandri-Euroopa impeeriumite kokkuvarisemise järel Esimese maailmasõja lõpus püüdsid paljud impeeriumite koosseisu kuulunud vähemusrahvad omariiklust luua või taastada. Enamasti saavutasid nad selle pärast lühemat või pikemat iseseisvus- või vabadussõda, kusjuures tihti tuli võidelda mitme vaenlase vastu, või ka kodusõda, kui mõõtu võtsid lõhenenud ühiskonna osad, kelle arusaam oma rahva ja riigi tulevikust oli erinev. Nagu riikide ja rahvaste sisekonfliktide puhul enamasti, said kõik võitlevad pooled rohkem või vähem abi välismaalt, sest ennekõike naaberriigid on alati huvitatud kodusõja neile soodsast lõpptulemusest.

¹ *Independence Wars in North-Eastern Europe and Beyond*, Estonian Yearbook of Military History = Eesti sõjaajaloo aastaraamat 11 (17) 2021 (Viimsi-Tallinn: Estonian War Museum – General Laidoner Museum, Tallinn University Press, 2023).

Soome, Poola ja Balti riigid suutsid Venemaa haardest vabaneda ja pälvisid iseseisvate riikidena Rahvasteliitu vastuvõetuna rahvusvahelise tunnustuse. Sama hästi ei läinud paljudel teistel rahvastel. Kuigi Nõukogude propaganda kuulutas kuni Nõukogude Liidu kokkuvarisemiseni, et Venemaa vähemusrahvaste töölisel, kehviktalupojal ja progressiivne intelligents saavutasid tõelise rahvusliku enesemääramise ja sõltumatuse alles Nõukogude rahvaste vennalikus peres, ei olnud ükski Nõukogude liiduvabariik rahvusvaheliselt tunnustatud – ei 1918–1922 loodud Valgevene NSV, Ukraina NSV ja Taga-Kaukaasia SFNV, kuhu kuulusid Armeenia, Gruusia ja Aserbaidžaan NSV, ega ka mitte mõnevõrra hiljem moodustatud Kesk-Aasia liiduvabariigid. Kõik nad said iseseisvateks riikideks Nõukogude Liidu kokkuvarisemise tõttu 1991. aastal. Ajaloo paradoksina olid Ukraina NSV ja Valgevene NSV nii Nõukogude Liidu asutajaliikmed 1922. aastal kui ka ÜRO asutajaliikmed 1945. aastal. Ukrainale ja Valgevenele see tegelikku iseseisvust ja enesemääramist ei toonud ning ÜRO Peaassambleel oli NSV Liidul lihtsalt kaks garanteeritud lisahäält.

Aastaraamatu esimese artikli autor on Klaipėda ülikooli Baltimaade ajaloo ja arheoloogia instituudi direktor Vasilijus Safronovas, kes näitab oma artiklis, et suurem osa sõduritest, kes võitlesid aastatel 1918–1920 Leedu kolmes iseseisvussõjas, ei olnud sõdinud Esimeses maailmasõjas. Ta oponenteerib mitme autori väitega, justkui oleks Esimese maailmasõja järgsed iseseisvus- ja vabadussõjad olnud sõdurite ja ohvitseride Esimese maailmasõja sõjakogemuse jätkuks, ning osutab, et vähemalt Leedu näitel ei pea see väide enamjaolt paika.² Rootsi Riigikaitse Kõrgkooli emeriitprofessor Lars Ericson Wolke kirjutab 1919. aastal Eesti Vabadussõjas võidelnud Rootsi vabatahtlike kompanii moodustamisest, selle liikmetest ja nende saatusest ning mitme mehe võitlusest teistes Läänemere idakalda iseseisvussõdades.³ Greifswaldi Ülikooli Ida-Euroopa ajaloo õppetooli teadur Thomas Rettig uurib kindralleitnant Rüdiger von der Goltzi, major Alfred Fletcheri ja kindralmajor Pavel Bermond-Avalovi näitel sõjapealike rolli 1919. aastal

² Vt ka Vasilijus Safronovas, „The War is not Over? On the Continuity and Discontinuity between the Great War and the War of Independence as Experienced by the Lithuanian Soldiers“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 11–36.

³ Vt ka Lars Erikson Wolke, „Idealists or Adventurers? The Swedish volunteers in Estonia in 1919“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 37–66.

Kuramaal ning analüüsib Joshua Sanborni poolt Vene kodusõja kontekstis kasutusele võetud sõjapealikluse mõiste rakendatavust Baltikumis enne-koike Bermond-Avalovi näitel.⁴ Hatšatur Abovjani nimelise Armeenia Riikliku Pedagoogikaülikooli maailma ajaloo ja selle õpetamise meetodite õppetooli professori Hatšatur Stepanjani artikli teemaks on Armeenia lühiajaliseks jäänud iseseisvuse hävimise põhjused Nõukogude Venemaa ja kemalistliku Türgi koosmõjus ning 1921. aasta veebruaril toimunud Nõukogude Venemaa okupatsiooni vastase Armeenia ülestõusu põhjused.⁵

Kahe Eesti autori artiklid käsitlevad repressioone ja terrorit Eesti Vabadussõja ajal. Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arhiivinduse osakonna teadur Toivo Kikkas võrdleb ühelt poolt Eesti rahvaväe väliskohtute kohtupidamist ja teiselt poolt tšekaa tegevust Nõukogude Venemaa marionettvalitsuse, Eesti Tööraha Kommuuni võimu all olnud alal, samuti nende kui erakorraliste kohtute tegevuse aluseid vastavalt Tsaari-Venemaa sõjaväeseadustes ja Nõukogude Venemaa valitsuse deklaratsioonides.⁶ Majandusteadlane Ants Jürman on uurinud nii punast kui ka valget terrorit Virumaa idaosas aastatel 1918–1919. Ta püüab tuvastada kummagi poole ohvrite arvu, lisades ka seni enamasti tähelepanuta jäänud Soome punakaartlaste üksuste liikmed, kes tapeti Narvas pärast seda, kui Eesti rahvaväe üksused ja Soome vabatahtlikud linna 1919. aasta jaanuaris vabastasid. Ta jõuab järeldusele, et Virumaa idaosa terroriohvrite arv oli alates bolševike võimuhaaramisest 1917. aasta lõpus kuni Vabadussõja lõpuni 1920. aasta alguses palju suurem kui mujal Eestis.⁷

Süüdistus valges terroris oli üks Nõukogude ajaloo-propaganda tööriistu, punane terror ja selle ohvrid oli aga üks argumente võitluses bolševismi vastu. Tänapäeval on enamik asjakohaseid arhiive, aga ka mälestused uurijate käsutuses ning propagandavahu alt tõe tuvastamine on võimalikum

⁴ Vt ka Thomas Rettig, „Pavel Bermond-Avalov and the Formation of the West Russian Volunteer Army – Warlordism in the Baltic?“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 67–115.

⁵ Vt ka Khachatur Stepanyan, „1921 February rebellion as a manifestation of Armenian War of Independence“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 116–129.

⁶ Vt ka Toivo Kikkas, „Field Courts Martial, the Cheka and Penal Policy in the Estonian War of Independence in 1918–1920“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 133–180.

⁷ Vt ka Ants Jürman, „The White and Red Terror in the Eastern Part of Viru County in 1917–1919“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 181–218.

kui kunagi varem möödunud sajandi jooksul, silmas pidades küll sedagi, et nii mõndagi on jäädavalt minevikutolmuks saanud. Kuid ajaloolase erapooletu vaade neile minevikusündmustele võib endiselt meelehärmi põhjustada, sest veri on paksem kui vesi.

Esmakordselt ilmub aastaraamatu selles numbris Eesti sõjamuuseumi vanemteaduri Mari-Leen Tammela artikkel kindralmajor Andres Larka rollist Eesti riigikaitsepoliitika kujundamisel, mida on ühelt poolt varjutanud Larka vähem tähelepanu pälvinud tegevus Vabadussõja ajal, kuid võib-olla rohkemgi tema tõus vabadussõjalaste riigivanema kandidaadiks 1934. aasta valimistel ning tema süüdimõistmine 1936. aastal vabadussõjalaste kohtuprotsessil. Poola Rahvusliku Mälu Instituudi teaduri Rafał Michliński uurimus Poola mereväe komandorist Witold Zajączkowskist, kes võitles Vabadussõjas Eesti merejõudude koosseisus, ilmus paari aasta eest poola keeles, kuid avab mõne vähetuntud tahu Eesti Vabadussõja ajaloos, mistõttu pakub kindlasti huvi ka eesti lugejale.

Eesti Vabadussõja ajalugu on tähtis kõigile eestlastele, kuid teadmised samal ajal naaberriikides ja kaugemalgi toimunud annavad võimaluse võrrelda, avastada seni vähe tuntud seoseid ning ehk ka mõista, miks teised rahvad paljusid ajaloosündmusi hoopis teisiti näevad kui meie. Teisalt loodan nagu iga koostaja ja toimetaja, et seda aastaraamatut on lihtsalt huvitav lugeda.

**VABADUSSÕJAD
KIRDE-EUROOPAS
JA KAUGEMAL**

Sõda ei ole lõppenud? Sõja jätkumisest ja katkemisest ilmasõja ja vabadussõja vahel, nagu seda tajusid Leedu sõdurid

Vasilijus Safronovas

Peter Holquist, Robert Gerwarth ja teised ajaloolased on väitnud, et 1918. aasta novembris alla kirjutatud Compiègne'i vaherahuleping ei tähendanud Ida-Euroopa jaoks mitte võitluse ja vägivalda lõppemist, vaid maailmasõja „jätkumist ja transformeerumist“. Kuid jätkumise puhul on tähtis, kelle vaatepunktist sõda jätkus. Kas sõdurite, tsiviilisikute või sõja-põgenike? Paljud leedulastest Esimese maailmasõja veteranid ei võidelnud aastatel 1919–1920 peetud Leedu vabadussõjas, nende hulgas ka ohvitserid, allohvitserid ja sõjaväearstid. Seetõttu koosnes enamik Leedu armeest 1920. aastal meestest, kes ei olnud Esimeses maailmasõjas sõdinud, ning seega polnud Leedu vabadussõda enamiku Leedu sõdurite jaoks Esimese maailmasõja jätkuks.

Sissejuhatus

2002. aastal avaldas Peter Holquist raamatu Esimese maailmasõja ja Vene revolutsiooni vastastikusest mõjust. Ta väitis, et „sõda ja revolutsioon [...] ei ole mitte kaks eraldiseisvat sündmust, vaid pigem kaks punkti ajaloo kulgemise teljel“.¹ Holquisti järgi oli Vene revolutsioon pärast 1917. aastat kogu Euroopas toimunud sõjaaegse „taasmobiliseerumise“ peamine tõukejõud.² Seetõttu soovitas ta kirjeldada alates 1918. aastast Euroopas puhkenud sõdu, eriti Vene kodusõda, kui maailmasõja „jätkumist ja

¹ Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921* (Cambridge MA, London: Harvard University Press, 2002), lk 3.

² *Ibid.*, lk 2.

transformeerumist“.³ Holquist nimetas kogu ajajärku 1914–1921 Venemaal kriisi kontinuumiks.

Kuigi Holquisti raamat käsitles sündmusi niinimetatud Doni kasakate maal, järgisid teda paljud ajaloolased, kes mõne teise piirkonna 20. sajandi esimese poole sõjalisi konflikte uurides nimetasid postimperiaalseid territooriume „piirimaadeks“ (Oskar Halecki), „veremaadeks“ (Timothy D. Snyder), „värinatsooniks“ (Omer Bartov ja Eric D. Weitz), „vahemaadeks“ (Alexander V. Prusin), „Euroopa ääremaadeks“ (Mark Levine) või „Euroopa Lähis-Idaks“ (Lewis Namier). Näiteks, kirjutades „sõjast pärast sõda“ selles piirkonnas, rõhutas Peter Gatrell „tihedat seost“ ilmasõja ja järgnenud revolutsiooniliste väljakutsete, kodusõdade ja „irregulaarvägede peetud räpaste sõdade“ vahel, „mis paistsid silma sõjalise jõu kasutamise tsiviilelanike vastu“.⁴ Ajaloolaste tööühm, kes tegutses Roberth Gerwarthi juhtimisel Iirimaa Rahvusülikooli Dublini kolledži ja Dublini ülikooli Trinity College'i juures, tõstatas küsimuse, kas Esimene maailmasõda üldse lõppes 1918. aasta novembri lõpus. Nad jõudsid põhjendatult järelduseni, et suure osa Ida-Euroopa jaoks oli Läänes „sõjajärgse“ perioodina tuntud ajastu „isegi sõja-aastatest vägivaldsem, kui revolutsioonide, sõdade ja kodusõdade ohvriks langes 1917. aastast 1920. aasta alguseni üle nelja miljoni inimese“.⁵ Robert Gerwarth nimetab oma 2016. aastal ilmunud raamatus selle piirkonna elanikke „võidetuteks“,⁶ Jay Winter on aga väitnud, et tegelikult toimus Kesk- ja Ida-Euroopas 1917. aastast 1923. aastani veel üks maailmasõda, Esimese maailmasõja uus etapp, mis erines kvalitatiivselt eelnenud sõjast.⁷ Kõigi nende väidete puhul on ühine see, et neil on üks ja sama eesmärk – nad püüavad kehtestada lähenemisviisi, mille kohaselt ei lõppenud vägivald

³ Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921*, lk 3–4.

⁴ Peter Gatrell, „War after the War: Conflicts, 1919–23“, *A Companion to World War I*, toim. John Horne (Oxford: Wiley-Blackwell, 2010), lk 567.

⁵ Vt The Limits of Demobilization, 1917–1923: Paramilitary Violence in Europe and the Wider World, Final Report Summary, last update 9 March 2016, <https://cordis.europa.eu/project/id/240809/reporting> [20. märts 2026].

⁶ Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War Failed to End, 1917–1923* (London: Allen Lane, 2016).

⁷ Jay Winter, „The Second Great War, 1917–1923“, *Revista Universitaria de Historia Militar* 7.14 (2018), lk 160–179.

suures osas Euroopast mitte 1918. aastal, vaid mõnes piirkonna riigis – nagu näiteks Eesti – see 1917. aastal tegelikult alles algas; ja et Esimese maailmasõja ning järgnenud rahvusriikide loomise ja nende piiride pärast peetud sõdade vahel oli postimperiaalsel alal järjepidevus.

Kuid järjepidevuse puhul on väga tähtis selgeks teha, kelle vaatenurgast me seda näeme: kas sõdurite, tsiviilisikute või põgenike, kas nende, kes olid sõjas midagi kaotanud, või nende, kes olid suutnud sõjast midagi võita? Oma artiklis tahan näidata, kui tähtis on arvestada eri vaatenurki, ja kasutan selleks kahte inimeste kategooriat, kes kogesid sõjavägivalda eri moel: leedulastest sõdureid, kes võitlesid Esimeses maailmasõjas, ning sõdureid, kes võitlesid Leedu rahvusriigi eest 1919. ja 1920. aastal.

Minu väidete kujunemist on innustanud kaks Oxfordi ülikooli kirjastuses avaldatud raamatut.⁸ Nende autorid, Tomas Balkelis ja Jochen Böhrer, uurivad sõda ja paramilitaarset vägivalda vastavalt Leedus ja Poolas. Oma väite – et Esimese maailmasõja ja järgnenud rahvuslike sõdade vahel oli järjepidevus – üheks tõestuseks peavad mõlemad asjaolu, et kummalgi maal ei toimunud demobiliseerimist. Nad väidavad, et paljudel juhtudel vahetasid impeeriumiarmede sõdurid lihtsalt oma mundrit.

Loomulikult on niisuguse seisukoha toetuseks palju argumente. Kuid demobiliseerimise ärajäämine ei olnud võrdselt iseloomulik kõigile uutele Kesk- ja Ida-Euroopa riikidele. Esimesed Poola leegionid moodustati Habsburgide keiserlikus armees 1914. aastal. Vastusena sellele lubas Romanovite impeerium samuti Poola üksuste formeerimist (esimesena moodustati 1914. aastal Puławy Leegion). 1915. aastal algas Vene armee Läti kütipataljonide formeerimine. Esimeses maailmasõjas võitlesid nii Poola kui ka Läti rahvusüksused aladel, millest sai hiljem vastavalt Poola ja Läti rahvusriigi territooriumi osa. Erinevalt suurest osast Läti küttidest, kelle bolševikud 1918. aastal sügavale Sise-Venemaale viisid, jäid mõned organiseeritud Poola üksused tulevase Poola aladele, võitlesid rahvuslike huvide eest ja liitusid lõpuks Poola sõjaväega. Selles mõttes peab paika Böhleri väide, et demobilisatsiooni ei toimunud ning paljude Poola sõdurite

⁸ Tomas Balkelis, *War, Revolution, and Nation-Making in Lithuania, 1914–1923* (Oxford: Oxford University Press, 2018); Jochen Böhrer, *Civil War in Central Europe, 1918–1921. The Reconstruction of Poland* (Oxford: Oxford University Press, 2018).

jaoks ei alanud ega lõppenud sõjaväeteenistus 1918. aastal. Kuid Balkelis ei ole täpne oma taotluses esitada samasugust järjepidevust ka Leedu näitel. Oma raamatu mitmes peatükis toob ta välja, et tuhanded Esimese maailmasõja veteranid, kes olid demobiliseeritud, vahetasid oma mundri ja mobiliseeriti sündivasse Leedu rahvuslikku sõjaväkke või paramilitaarsetesse üksustesse.⁹ Balkelis toob oma väite illustreerimiseks mõned näited, kuid ei täpsusta selle nähtuse ulatust. Nii võib lugejale jääda vale mulje, et Esimeses maailmasõjas ja järgnenud kolmes Leedu iseseisvuse eest peetud sõjas võitlesid ühed ja samad inimesed. Käesolev artikkel täpsustab tema väidet ja püüab Leedu näitel heita rohkem valgust keiserlike ja rahvuslike armeede omavahelise järjepidevuse küsimusele.

Kuidas formeerida armeed? Esimese maailmasõja veteranide roll Leedu kaitsel

Erinevalt lätlastest ja poolakatest ei lubatud leedulastel Vene relvajõududes oma rahvusväeosi formeerida enne, kui alles pärast veebruarirevolutsiooni, samal ajal eestlaste ja ukrainlastega. Kogu tulevase Leedu territoorium oli sel ajal endiselt Saksa armee okupatsiooni all. Sellest tulenevalt said Vene sõduritena teenivad leedulased oma sõjaväeüksusi ainult Vene armee tagalas. Need sündisid Kiievis, Smolenskis, Valgas, Rivnes ja mujal.¹⁰

Kõigist neist üksustest oli enne enamlaste võimuhaaramist formeeritud ainult Leedu Üksik Pataljon¹¹ Vitebskis (3. Soome kütidiviisi koosseisus). Kõik ülejäänud üksused formeeriti hiljem, olid osa Vene valgete liikumisest ja bolševikud käsitlesid neid vaenlastena. Punaarmee püüdis Leedu rahvusväeosade sõdureid oma poolele tõmmata. Lisaks neile langesid mõned üksused (näiteks 17. ratsaväediviisi Leedu eskadronid) Saksa sõjavangi. Seega oli enamik neist üksustest 1918. aasta kevadeks laiali saadetu. Kõik

⁹ Balkelis, *War, Revolution, and Nation-Making*, lk 9, 77, 111.

¹⁰ Leedu rahvusväeosade kohta vt ka Vytaitas Jokubauskas, „An Army never Created: Lithuanian National Units in Russia and their Veterans Organisation in Lithuania in the Interwar Period“, *The Great War in Lithuania and Lithuanians in the Great War: Experiences and Memories*, toim. Vasilijus Safronovas (Klaipėda: Klaipėda University Press, 2017), lk 101–122.

¹¹ Vene keeles *Особый литовский батальон III Финляндской стрелковой дивизии*.



Esimese maailmasõja veteranid ühe Leedu rahvusväeosa koosseisus. Leedu Üksiku Pataljoni staap 1917. aasta lõpul või 1918. aasta alguses. Leedu Riiklik Keskariiv (LCVA), P-19269

see takistas neid võitlemast tulevase Leedu territooriumil või Leedu rahvuslike huvide eest. Hoolimata Leedu rahvusüksuste organiseerijate lootustest, et need moodustavad tulevase Leedu sõjaväe tuumiku,¹² ei jõudnud ilmasõja veteranid kodumaale organiseeritult. Kõigist rahvusväeosadest suutis ainult Leedu Üksik Vooripataljon¹³ 1918. aasta augustis rohkem või vähem korraldatud üksusena Rivnest Vilniusesse jõuda.¹⁴ Niisiis erines olukord Leedus täielikult olukorrast Poolas, kus 1918. või 1919. aastal sulandati Poola armeesse mitu Venemaal või Prantsusmaal ilmasõja ajal moodustatud Poola üksust.

¹² Vt Ladislovas Natkevičius, *Lietuvos Kariuomenė* (New York: Lithuanian Development Corporation, 1919), lk 11.

¹³ Vene keeles *Отдельный литовский обозный батальон*.

¹⁴ Pranas Briedulis, „Mano atsiminimai. Iš Rovno lietuvių karių gyvenimō“, *Karo archyvas* 4 (1928), lk 182–191.

Endise Vene armee leedulastest sõdurite naasmine kodumaale, millest hiljem sai Leedu, võttis aega mitu aastat. Ankeedid, mida 1930. aastate lõpul täitsid oma kogemuste kohta sõjaväeteenistuses need Esimese maailmasõja veteranid, kes olid teeninud Leedu rahvusväeosades, sisaldavad ebapiisavalt teavet selle kohta, kuidas kodumaale naasi.¹⁵ Nende ankeetide kvantitatiivne analüüs näitab, et kuigi 62,75% küsitletuist naasid juba 1918. aastal, jätkus kodumaale tagasipöördumine rinnetelt, tagalast, garnisonidest ja sõjavangilaagritest ka järgnenud aastatel: 1919. aastal olid Leedusse jõudnud 17,68%, järgmisel aastal 6,25%, 1921. aastal 9,62% ja 1922. aastal 2,47% küsitletuist. Üksikuid veterane naasis hiljemgi ja seda kuni 1931. aastani.

Samal ajal kui Saksamaa alustas 1918. aasta lõpul oma sõjaväeüksuste tagasitõmbamist Ida-Euroopas okupeeritud aladelt, tungisid nendesse maadesse bolševike armeed. Selleks ajaks oli juba loodud Leedu Vabariik, mille Lietuvos Taryba (Leedu Nõukogu) oli välja kuulutanud kõigepealt 1917. aasta detsembris ja siis uuesti 1918. aasta veebruaris. Kuid tema relvajõud olid alles loomisel. Tegelikult ei pidanud esimene peaminister Augustinas Voldemaras riigikaitse küsimust prioriteediks. 1918. aasta novembris ja detsembris olid küll ametlikult moodustatud nii kolm rügementi (kaks leedu ja üks valgevene rügement) kui ka kindralstaap ja komandantuur, kuid sõjaväes valitses katastroofiline puudus relvadest, laskemoonast, vormidest ja ennekõike meestest. 1919. aasta jaanuari alguseks oli riigi kaitseks rivis vaevu 100 ohvitseri (leedu k *karininkai*) ja mitte rohkem kui 700 sõdurit ja allohvitseri (leedu keeles *kareiviai*).¹⁶ See vägi ei suutnud vastu seista pealetungivale bolševike Läänearmeele. Seetõttu

¹⁵ Ankeete säilitatakse Vilniuses Leedu Riiklikus Keskarhiivis (Lietuvos centriniš valstybės archyvas, edaspidi LCVA), f. 1446, ap. 1, b. 3–29 ja 46. 1320 ankeedi analüüsi arvilised tulemused avaldatakse siin esimest korda. 1320 veteranist 1216 on märkinud oma kodumaale naasmise täpse aasta.

¹⁶ 1919. aasta 1. jaanuaril oli Leedu armees 144 ohvitseri ning 2676 allohvitseri ja sõdurit. Need arvud näivad aga ülepaistatuna, sest sõjaväe isikkoosseis hakkas kiiresti kasvama alles jaanuari esimestel päevadel. Vt Cf. Vytautas Jokubauskas, „*Mažųjų kariuomenių galia ir paramilitarizmas. Tarpukario Lietuvos atvejis* (Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2014), lk 354; Vytautas Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920* (Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Leidybos centras, 1998), lk 248, 322; Gintautas Surgailis, *Pirmasis pėstininkų didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino pulkas* (Vilnius: Vytauto Didžiojo karo muziejus, 2011), lk 20–21; Gintautas Surgailis, *Antrasis Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo pėstininkų pulkas* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2014), lk 13–21.

viidi kõik kolm üksust, mida nimetati uhkelt rügementideks, Alytusesse, 1918. aasta detsembri lõpus Kaunasesse ja Hrodnasse.

Sel ajal, kui riigikaitset alles organiseeriti, tulid mitmes piirkonnas mehed kokku, et moodustada paramilitaarseid üksusi. See ei toimunud täiesti koordineerimatult, kuid paljudel juhtudel sündisid need üksused auto-noomselt. Esimene neist loodi 1918. aasta lõpus Kuramaa ja Kaunase kubermangu endise piiri lähistel. Nende üksuste liikmed tegutsesid partisanidena nii Saksa sõjaväelise kontingendi kontrolli all olevail aladel (kontrolliks võis seda loomulikult nimetada ainult tingimisi, kuid nii oli see sakslaste arvates) kui ka aladel, kuhu oli tunginud Punaarmee.

Sellel ajajärgul oli Esimese maailmasõja veteranidel tähtis roll. Nad osalesid aktiivselt relvi kasutada oskavate meeste juhtimisel. Endised Vene armee ohvitserid vennad Aleksandras ja Povilas Plechavičius korraldasid partisanitegevust Seda ümbruses Loode-Leedus. Jonas Bartasevičius, samuti endine Vene ohvitser, organiseeris paramilitaarse väekoondise Põhja-Leedus Pašvitinyses 1919. aasta alguses. Need on ainult mõned näited. Meeste seas, kes liitusid riigikaitsega juba 1918. aasta lõpus, oli samuti palju veterane, sealhulgas hilisemad kindralid Jurgis Kubilius, Mykolas Velykis, Pranas Liatukas, Jonas Galvydis-Bikauskas, Vincas Grigaliūnas-Glovackis, Julius Čaplikas ja Vladas Nagevičius, polkovnik Kazys Škirpa ja teised tulevase Leedu armee silmapaistvad ohvitserid, ning mõned aktiivsed Leedu rahvusväeosade organiseerijad Venemaal, nagu Stasys Butkus ja Petras Gužas.

Esimese maailmasõja veteranide panus Leedu kaitse organiseerimisse kasvas veelgi 1919. aasta esimestel kuudel. Selleks oli mitu põhjust. Valitsuse vahetumise järel sattus uus valitsus olukorda, kus kaitseküsimus muutus kriitiliseks. Uus peaminister Mykolas Sleževičius ja kaitseminister Mykolas Velkis pöördusid 1918. aasta 29. detsembril rahva poole, kutsudes üles vabatahtlikult sõjaväkke astuma.¹⁷ Nädal hiljem, 1919. aasta 5. jaanuaril, andis valitsus käsu astuda sõjaväkke kõigil riigiteenistuses olevatel isikutel, kellel oli Vene armees ohvitseri või sõjaväeametniku kogemus. 15. jaanuaril 1919 kuulutati välja ülejäänud kuni 45-aastaste ohvitseride ja sõjaväeametnike

¹⁷ „Į Lietuvos piliečius“, *Lietuvos aidas*, 29. detsember 1918, lk 2.



Leedu relvajõudude esimene avalik vande andmise tseremoonia Kaunases 1919. aasta 11. mail. Vytautas Suure sõjamuuseum (Vytauto Didžiojo karo muziejus, VDKM), Fa-23058

mobilisatsioon.¹⁸ Mobilisatsiooni kiiluvees ja vabatahtlike suure arvu tõttu kasvas relvajõudude isikkoosseis veebruari alguseks umbes 270 ohvitseri ning 4000 allohvitseri ja sõdurini.¹⁹ Kõik need ohvitserid ja ka väike arv reamehi olid peaaegu kindlasti Esimese maailmasõja veteranid. Kuid näib, et 1919. aasta kevadeks oli Esimese maailmasõja veteranide mobiliseerimine Leedu sõjaväkke saavutanud oma lae. Isegi kui 1919. aasta jooksul lõimiti sõjaväega mõned paramilitaarsed üksused, mille liikmete hulgas oli endisi Vene armee ohvitseri, muutis kohustusliku sõjaväeteenistuse kehtestamine armeed ja viis sõdurite põhiosa koosseisu kiire muutumiseni. 1894. aastast 1901. aastani sündinud meeste kohustuslik sõjaväeteenistus ning Leedu

¹⁸ *Lietuvos įstatymai. Sistematuotas įstatymų, instrukcijų ir įsakymų rinkinys, sur. Antanas Merkys* (Kaunas: A. Merkys and V. Petrulevičius, 1922), lk 325–327.

¹⁹ Vt vasturääkivaid hinnanguid: Vytautas Lesčius, *Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose 1918–1920* (Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija, 2004), lk 39 ja Jokubauskas, „Mažųjų kariuomenių“ galia, lk 354.

rahvastiku mõne kategooria mobiliseerimine, mis jätkus aastatel 1919–1920, kasvatas Leedu armee isikkoosseisu 1920. aasta detsembriks 46 000 meheni.²⁰

Et Leedu armee isikkoosseisu suurenemine jätkus ja paramilitaarsete üksuste roll järjest kahanes, vähenes ka Esimese maailmasõja veteranide osakaal Leedu sõdurite hulgas.

Uuesti mobiliseeritud sõdurite osakaal Leedu armees aastatel 1919–1920

Ükski ajaloolane pole veel püüdnud hinnata, kui palju Esimese maailmasõja veterane võitles Leedu relvajõudude koosseisus sõjas, mida hakati hiljem nimetama Leedu vabadussõjaks. Mõistagi on tegu kompleksse küsimusega, mille vastus sõltub suurel määral sellest, mida täpselt pidada vabadussõjaks.²¹

Leedu relvajõud osalesid kolmes erinevas relvastatud konfliktis – sõjas Punaarmee vastu, kokkupõrgetes Lääne-Venemaa Vabatahtliku Armeega ja sõjas Poolaga. Leedu autorid hakkasid neid sõdu alles alates 1920. aastate keskpaigast nimetama iseseisvusvõitluseks (*nepriklausomybės kova*), võitlusteks iseseisvuse eest (*nepriklausomybės kovos*) või vabadussõdadeks (*nepriklausomybės karai*). Kuid nende sõdade lõpp tõi kaasa mõningase segaduse. Rahvasteliidu sõjalise kontrollkomisjoni sekkumise järel 1920. aasta novembris Leedu-Poola rahulepingut ei sõlmitud. Kuigi mõlemad pooled olid sõjategevuse lõpetanud, jätkusid leedulaste ja poolakate kokkupõrked niinimetatud neutraalses tsoonis, mille oli moodustanud kontrollkomisjon, kuni see tsoon 1923. aasta veebruaris-mais likvideeriti. Veel enam, Leedu armee isikkoosseis jätkas suurenemist, saavutades oma tipu 1921. aasta detsembris – 1922. aasta jaanuaris. Demobiliseerimist

²⁰ Vt Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918–1920*, lk 424–429 ja Jokubauskas, „*Mažųjų kariuomenių galia*“, lk 354.

²¹ Tomas Balkelis on „iseseisvussõdade“ kontseptsiooni suhtes kriitiline. Vt tema katseid vaadelda Esimese maailmasõja järgseid sõjalisi konflikte Leedus kui „pigem ühte mitmesuunalist sõda kui „vabadus-“, „kodu-“ või „revolutsioonisõdade“ seeriat: *Balkelis, War, Revolution, and Nation-Making*, lk 7, 96. Nende sõdade rolli kohta Leedu kodumaises ajaloonarratiivis vt Vasilijus Safronovas, „Who fought for national freedom? On the significance of the Great War in interwar Lithuania“, *Acta Baltico-Slavica* 42 (2018), lk 189–215.



*Joniškelise patal-
joni partisanid
1919. aastal. LCVA,
A049-P046*

alustati 1922. aasta kevadel ja see kestis 1923. aasta lõpuni. Kõiki neid fakte võib käsitleda argumentidena väitele, et sõda, vägivald, sõjategevus ja sõjalised operatsioonid lõppesid tegelikult alles 1923. aastal.²² Kui aga küsida, kui palju sõdureid osales mõlemas konfliktis (s.o Esimene maailmasõda ja Leedu sõjad) tegelikult, siis muutub osalemise ulatus oluliseks kriteeriumiks. Sõjalised kokkupõrked neutraalses tsoonis oli mõistagi väikesemahuline konflikt, milles pigem osalesid mitte kuigi suured jõud. Lisaargumendiks on tõsiasi, et mehed, kes olid juba Vene armees teeninud, vabastati alates 1921. aastast sõjaväeteenistuskohustusest Leedu armees (vt allpool). Seetõttu näib selles artiklis loogilisem järgida „traditsioonilist“ lähenemist Leedu

²² Jokubauskas, „Mažųjų kariuomenių“ galia, lk 24; Balkelis, *War, Revolution, and Nation-Making*, lk 1–2, 156.